

ВІЙСЬКОВА МУЗИКА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII ст. (на прикладі Переяславського полку)

Лариса ГОРЕНКО-БАРАНІВСЬКА

кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник,
зав. відділом національної культури НДІУ

В статті висвітлюються актуальні питання щодо українознавчого аспекту дослідження історії української національної культури, насамперед, доби Української козацько-гетьманської держави другої половини XVII-XVIII ст. Вперше на основі історико-документальних та архівних матеріалів реконструйовано діяльність військових музичних осередків на терені Лівобережної України доби Гетьманщини.

Українська культура, за своїм змістом, специфікою є дуже широким та різnobічним об'єктом вивчення та дослідження.

Велике значення у розвитку наукового пізнання національної культури в системі українознавства має застосування історичного та ретроспективного методів у їхній органічній єдності. Історичний метод – це певний спосіб відтворення історичного процесу в його хронологічній послідовності та історичній конкретності. Метод реконструкції дає можливість на основі дослідження історико-документальних та архівних джерел, пам'яток, у даному разі доби козацько-гетьманської держави другої половини XVII-XVIII ст., відтворити культуротворчу діяльність представників гетьмансько-старшинського середовища; здійснити реконструкцію окремих сфер культурно-музичного життя цього періоду (осередків військових музикантів на кону Лівобережжя України), виділити окремі категорії виконавців генеральної та полкової військової музики цього періоду.

На сьогодні, в українському мистецтвознавстві та українознавстві не існує цілісного дослідження, присвяченого розвитку військової музики в умовах функціонування козацько-гетьманської держави другої половини XVII-XVIII ст. Так, у працях українських дослідників Т.Шеффер та Г.Разумцевої розглянуто лише окремі сфери діяльності військових музикантів та їх функції. Проте відсутні прізвища й імена виконавців.

Наукова новизна даної статті полягає у тому, що вперше здійснено аналіз військових музичних осередків Переяславського полку як феномену української національної культури другої половини XVII-XVIII ст.

Як відомо, з утворенням козацько-гетьманської держави (1648 р.) на її території сформувалася полкова система. Козацькі полки, що раніше були військовими одиницями, набули нових функцій державно-адміністративної структурованості і стали організаціями адміністративно-територіального, судового та військо-

вого устрою. Вже на поч. XVIII ст. остаточно склалися території і кількісний склад десяти полків Лівобережної України (Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський, Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький та Переяславський)*. Вони існували протягом XVIII ст., аж до скасування українського гетьманату.

Очолював адміністративно-територіальну одиницю полковий уряд – вища цивільна і військова адміністрація, до якої належали полковник і полкова старшина (обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий). Відповідно до територіально-полкового устрою, в Україні існувала мережа полкових військових музикантів. «Полкова музика» була складовою частиною цивільного й військового життя полкової адміністрації, насамперед – полковника, який “им'ель при себе полковую музыку, въ литаврах и трубах состоящую, которая съ полковым знаменемъ всегда при полковомъ карауле въ домѣ Полковника находилась” [1]. В середині XVIII ст. для полкових військових музикантів будували спеціальні приміщення.

До полкових клейнодів, як атрибути військової й цивільної влади в Україні, належали: пер-

*Переяславський полк започаткований у 30-х роках XVII ст. як полк реестрових казаків. У роки Візвольної війни полк очолювали Адам Душинський (1648), Яцко Романенко (1648), Андрій Романенко (1649), Федір Лобода (1649-53), Павло Тетеря (1653-58) та ін. В 1669 р. частина його території відійшла до Київського полку, а згодом до нього включено частину Черкаського і Канівського полків. У 1782 р. до складу полку належало одне місто, 15 містечок і 516 сіл. Найбільш відомі полковники: Тиміш Цицюра (1658, 1660), Яким Сомко (1660-62), Василь Сербин (1675-77, 1679-83), Іван Лисенко (1677-78, 1690-92), Леонтій Полуботок (1683-87, 1689-90), Степан Томара (1706-15), Іван Сулима (1716-21), Василь Танський (1725-34) та ін. У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні у 1782 р. полк припинив своє існування, а його територія ввійшла до складу Київського намісництва // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 299.

нач (або шестопер) – відзнака полковника; корогва – прапор полку, що знаходився у хорунжого; значок, який у будні заступав корогву; печатка, що зберігалася у полкового судді; гармати – загальновійськові клейноди, якими відав обозний, а також музичні інструменти: сурми (труби)** – військові клейноди під віданням сурмача (трубача) та литаври (котли), що знаходилися у довбиша (довбуша). Традиційно литаври були зображені на полковій печатці. По закінченні терміну клейноди передавалися новообраний старшині або зберігалися до обрання у Генеральний військовій канцелярії (церкві або скарбниці).

Призначення на посаду нового полковника супроводжувалося урочистою церемонією. На центральній площі полкового міста (подеколи поряд з будинком полковника) збиралася весь полк, з полковою й сотенною старшиною включно, з прaporами і полковою музикою. Для призначення полковника на посаду приїздив відряджений гетьманом представник генеральної старшини. Полковий і сотенній старшині, яка збиралася, повідомлялося про призначення нового полковника, зачитувався гетьманський універсал з цього приводу. Новообраному полковнику вручалися знаки полковницької влади (пернач, прapor, значок й литаври). Традиційно урочистий ритуал обрання полковника супроводжувався полковою музикою. За звичаєм, що зберігся ще за часів Запорозької Січі, полковника іноді накривали шапками або прaporами. Потім правили молебен, полковник приносив присягу і приймав справи від свого попередника [2].

Служба полкових музикантів прирівнювалася до військової, тому вони називалися полкові військові музиканти. Так, 14 грудня 1727 р. універсалом Генеральної військової канцелярії, наданим “служит'лямъ полковымъ стародубовскимъ, а іменно войсковой музицѣ”, підтверджено, що “оные службу войсковую правлять” [3].

До складу полкової військової музики середини XVII – 1-ої пол. XVIII ст. належали: трубачі (трембачі або тренбачі), які грали на трубах; сурмачі (грали на сурмах), довбиш (“литаврщикь”) та виконавці, що грали на пищалах***.

У козацькому війську XVII–XVII ст. були поширені **сурми та **труби**, які належали до мундшучних (амбушурних) інструментів. Різні за розмірами **сурми** виготовлялися з дуже твердої деревини – карагача. Інструмент мав форму дерев’яної трубки, на якій розташовані сім дірочок (отворів) для зміни висоти тонів і розтруб у нижній частині. У верхню частину трубки вставляли виготовлений з тростини подвійний язичковий пищик. Ось чому, у тогочасних документах ці **інструменти** згадуються, як **пищалки** // Гордійчук М., Якименко Н. Народні інструменти / Історія української музики. В 6 т. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 104.

***В історико-документальних та архівних джерелах XVII–XVIII ст. згадуються “**пищалі**” як військовий музичний інструмент (різновид сурми), а також “**пищалі**” як вид вогнепальної зброй, який був вітчизняного та іноземного виробництва (“на площади стреляно ис пушек, и ис пищалей”) // Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 160.

В середині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису 1766 р.) до складу полкової військової музики входили трубачі, валторністи та гобойсти [4]. Полкових музикантів очолював старший музикант (“атамань трубецкой”), який теж був виконавцем, найчастіше – трембачем. У складі полкових військових музикантів згадуються виконавці на народних інструментах, а також солісти: співак Степан Волинець (1687 р.), “басьє” Семен Прадченко (1729 р., Лубенський полк) та Федір Кветневич (1729 р., Полтавський полк), Іван Спевак (1723 р., Миргородський полк), Леонтій Лівчинський та ін. [5].

Як свідчать історичні документи, мережа полкових військових музикантів на території Лівобережжя України існувала вже за часів правління гетьмана Б.Хмельницького (1648–1657). Це підтверджує той факт, що у 1657 р. до новообраниого гетьмана Ю.Хмельницького прибули посли з Москви, яких зустрічали “во всех селениях Малороссии священство в облачении, а козаки с знамёнали, трубами и литаврами, при пушечной пальбе” [6]. Кількісний склад полкових військових музикантів Лівобережної України був різний – від 2 до 9 осіб. За часів гетьманування П.Полуботка (1722–1724) було здійснено поіменний облік усіх полкових і сотенних служителів Лівобережжя України, зокрема, військових “трубачов и музыкантов”. Так, згідно з матеріалами ревізійних книг 1722–1723 рр. лівобережних полків, військова музика Переяславського полку нараховувала сім осіб (отаман, два сурмачі, три трембачі та довбиш) [7].

За підтримки гетьманів та генеральної старшини, упродовж XVIII ст. відбувалося упорядкування мережі полкових музикантів. У 1732 та 1744 рр., відповідно до “Генералных определений на полковые музыки, с общего согласия Генералной старшины и полковников, определено во всяких полках быть трубачей по четыре, сурмачей по два, довбушу по одному, а жалованія им производить трубачам во всяком полку с той канцеляріи по 20 руб., а против трубачам, сурмачам и довбушу кожому по 15 руб., что учинит сумму 1.140 рублей” [8].

Серед полкових військових музикантів були сімейні династії (трембачі Андрій Палеєнко і Данило Палеєнко, сурмачі Данило Пищаля та Іван Пищаля). До того ж у числі полкових музикантів згадуються й малолітні виконавці, як наприклад: Антон “малскій трембач” Лубенського полку, якому листом Генеральної військової канцелярії від 2 травня 1728 р. наказано “выдать два рубля за службу” [9].

Кадри полкової військової музики поповнювалися з вихованців полкових артилерій та Генеральної військової артилерії. У донесенні генерального обозного Семена Кочубея до гетьмана К.Розумовського від 8 грудня 1760 р. повідомлено, що “один артилерійский трубач взять и причислено къ полковой музыкѣ” гетьмана К.Г.Розумовського [10]. Крім того, упродовж XVII–XVIII ст. на території Лівобережної України існувала практика навчання полкових військових музикантів, а з 50-х років XVIII ст. на базі Глухівської інструментальної капели гетьман К.Г.Розумовський планував готовувати військових музикантів для всіх полків Лівобе-

режної України [11]. У жовтні 1758 року лубенський полковник Іван Кулябка поставив питання про навчання козацьких дітей (віком від 12 до 15 років) грамоті, співу та військовим “екзерциціямъ”, а також про забезпечення освіченими кадрами полкових та сотенних канцелярій Лівобережної України. Свій проект І.Кулябка виклав у “предложѣнияхъ” до гетьмана К.Розумовського. Також було рекомендовано «примечать тех, которые будут имѣть лучшиє голоса, чтобы из них выбирать въвчине к царскому двору или «к дому» Вашей Ясневѣлможности». Контроль за виконанням цих «предложѣний» було покладено на полкову та сотенну старшину [12]. Проект І.Кулябки було впроваджено в усіх десяти лівобережних полках України-Гетьманщини.

Полкові військові музиканти перебували на умовах “заключенного з ними контракту” (тобто діяла контрактна система). Як і всі полкові служителі, вони отримували “денѣжное и хлѣбное жалованіе”, або “рокову плату”, яка нараховувалася щорічно в грудні. До 1722 р. ці кошти надходили за рахунок “порціонныхъ” та “раціонныхъ” зібрань з населення у грошовій формі та провіанту. У документах вони значаться як “полковые дѣньги, собранные зъ товариства того полку” або “зборы на консистѣнтовъ” [13]. На відміну від полкових служителів, полкова старшина, відповідно до указу гетьмана І.Скоропадського, “отбувала войсковую службу, не бѣручи роковой платы и довольствоваться з маѣтностей, мелница и прочихъ своихъ угодий”, а зібрані на них доходи утримувались “на споряжъніе артилеріи полковой”. З 1722 р. та протягом другої половини ХVIII ст., за часів діяльності Першої та Другої Малоросійської колегій, нарахування жалування (“зарплати”) полковим служителям, враховуючи й військових музикантів, відбувалося з “малоросійских доходовъ”. Як свідчить лист від 13 січня 1729 р., надісланий із Генеральної військової канцелярії “въ Государственную Коллегию Иностранных Дѣлъ”, “малоросійскіе доходы, собираемыя въ Скарбвойской, употреблялись на внутренніе малоросійские нужды”, до яких належали утримання та нарахування “жалованія” “компанейцам за службу, артилерійским служитѣлям, музице войсковой, судовой и войсковой канцелярии, генералной войсковой артиллерию”[14].

Полкові музиканти одержували порівняно невелику платню. Крім того, “роковая плата” полковим військовим музикантам, як і служителям, видавалася не завжди вчасно. Про затримку у виплаті грошей свідчать документи, а також численні скарги від отаманів полкових музик до Генеральної військової канцелярії, полкових старшин і гетьмана. Так, “суплѣки” (скарги) подавали, наприклад, військові музиканти Переяславського полку. Мали місце випадки, коли затримка у виплаті зарплати полковим музикантам відбувалася з вини полкової старшини, а також тоді, коли полкових військових музикантів заличали до приватних робіт полковника (будівельних, господарських тощо). Про заборону такої праці Генеральна військова канцелярія видавала численні накази. На зловживанні полковниками своїми

правами наголошено в “Рішительных пунктах” (ст 7) гетьмана Д.Апостола: “За бывшаго гетмана Скоропадскаго некоторые Полковники для прихотей своихъ надслушность повышали были излишние взятки и неналежные от(ъ) ко-заковъ здирства, о чём(ъ) были челобитные зъ полков, и за ту вину они, Полковники, штра-фованы” [15].

Окрім “денѣжного и хлѣбного жалованія”, полкові військові музиканти отримували мундир (“мундѣръ”), який видавався у кінці поточного року. До того ж вони користувалися пільгами. Подвір’я, в яких вони мешкали, на рівні з дворами полкової та сотенної старшини, а також працівників полкових канцелярій, належали до вільних, тобто звільнялися від “общѣнародныхъ повиностей и податковъ”. Серед полкових військових музикантів були й такі, що отримували ранги старшинських посад (за особливі заслуги). Приміром, у “вѣдомости” (1766 р.) під час укладання Румянцевського опису, зареєстрований абшитований значковий товариш Хома Трембач, очевидно, колишній військовий музикант, який мав у м.Лубнах “владѣльческий домъ и содѣржал(ъ) промы-сѣл(ъ) шинковый” [16].

Невід’ємною частиною військового життя були походи. В основному, в похід виrushala полкова музика, похідна канцелярія, полковий капелан та похідна церква. До участі у походах запрошувалися полкові музиканти, найчастіше – “трембачі”, а також згадуються співаки-заспівувачі. Про надіслання таких виконавців поступали розпорядження з Генеральної військової канцелярії до полкової старшини. Традиційним атрибутом походів були військові трофеї, а серед них – музичні інструменти: литаври, барабани, котли, труби, сурми, пищалі тощо.

Важливою сферою суспільно-політичного життя тогочасної козацько-гетьманської держави були дипломатичні акції, святкування державних подій, підпис мирних угод, зустрічі високоповажних офіційних осіб тощо. У таких випадках, за участю військового оркестру, звучала офіційно-церемоніальна та військово-строївська музика. Як розповідає В.Бутурлін у своєму “Статейному списку” (січень 1654 р.), особливо урочисту зустріч влаштували жителі м.Переяслава російським послам (на чолі з Василем Васильовичем Бутурліним), які прибули для укладання Переяславської угоди (1654 р.). За п’ять верст від Переяслава посольство зустріли переяславський полковник із сотниками, отаманами і понад 600 козаків “з знамёна-ми, и с трубами, и с литаврами”. Наближаючись до посольства, полковник із козаками злізли з коней і пішли на зустріч послам, полковник звернувся до Бутурліна з промовою, в якій вітав російських гостей і запрошуваючи їх до міста. Далі розповідається: “А как боярин В.Бутурлин с товарищи приѣхал к Переяславлю, мы не доходя городовых воротъ) сажѣнь за 100, по обѣ стороны стояли козаки с ружьем и стреляли. А не доходя городовыхъ) воротъ) сажѣнь за 50, встретили боярина переяславский протопопъ) Григорий и священницы, и дьяконъ в ризах, и все церковные причтники отъ) всѣхъ церквей крѣсты, исъ) образы, и съ) хоругвами”. Під супровід церковних дзвонів міста посли та

усі, хто їх зустрічали, пішли до Успенської соборної церкви, щоб правити там молебен. Наступного дня, 8 січня (18 січня за н. ст) 1654 р. відбулась історична **Переяславська Рада**, на якій було проголошено воз'єднання України з Росією. У вищезгаданому “Статейному списку” зазначено: “По тайной радѣ, которую Гетманъ имѣль съ Полковники своими, съ утра того же днѧ, во второй час дня бито в барабан съ час врѣмени, на собрание всего народа слышати совѣта о дѣле хотящемъ совершитися” [17].

Військова музика мала важливе функціональне призначення у щоденному побуті козацького війська: у веденні офіційного церемоніалу (побудова війська), у період бойових дій та походів (збір війська, оповіщення, сигнал небезпеки), а також під час стройової підготовки воїнів та військової “екзѣрциї”. У таких випадках застосовувалася сигнально-фанфарна музика (закличні військові сигнали труб, сурм та барабаний бій, фанфарні вітальні та розпізнавальні сигнали парламентарів, сигнальна музика офіційного церемоніалу). Наприклад, літаври, які належали до військових клейнодів, використовувалися в особливих випадках (приміром, збір козаків на раду, винесення військового прапора, а в кінці ради “били в барабани, сурмили в сурми”). У воєнних походах і вартовій службі важливу роль відігравали трубачі (трубили тревогу, повідомляли полки про небезпеку, подавали різні сигнали-оповіщення). Тому, коли в похід виступала навіть частина полку, то з нею вирушали й трубачі.

Військова музика мала велике значення у суспільному й культурному житті полкових міст тогочасної України-Гетьманщини. Тому, залежно від завдань і умов застосування, визначилися основні різновиди української військової музики другої половини XVII-XVIII ст.: офіційно-церемоніальна, службово-стрійова, сигнально-фанфарна, побутово-розважальна та концертна. Військова музика широко застосовувалася у побуті гетьмансько-старшинського середовища – на балах, вечірках, сімейних святах. Про це свідчать мемуарні записи представників генеральної старшини: Я.Сулими, Я.Марковича, М.Ханенка, П.Апостола, П.Полуботка, Я.Лизогуба та ін. Військова музика була невід’ємним учасником і щодennих подій міста. Нащадок козацько-старшинського роду О.М.Маркович у повіті “Малороссийская свадьба” описав, яку роль відігравала військова музика в культурно-громадському житті Глухова середини XVIII ст. [18]. Це, очевидно були публічні концертні виступи за участю військових музикантів.

Полковий та сотенний уряд Лівобережної України як представники гетьманської адміністрації, проводили набори українських співаків до Придворної капели у Петербург. Такі заходи доручали музично освіченим працівникам, багато з яких відбули придворну службу при імператорській капелі. Так, відповідно до указу імператриці Єлизавети Петрівни про набір українських співаків до посольської російської церкви м.Кенігсберга (Прусія, тепер м.Калінінград, РФ) та ордера гетьмана К.Розумовського, відбір співаків у квітні-червні 1760 р. проводили працівники Генеральної військової канцелярії та Генеральної військової музики, канцелярист

Чернігівської полкової канцелярії Григорій Свєтноковський (Світюк), працівники Прилуцької та Переяславської полкових канцелярій [19].

Такий стан функціонування полкових військових музикантів, їх професійна діяльність на території Лівобережжя існували до 1764 р. **10 листопада 1764 р.** було видано царський указ про ліквідацію гетьманства й утворення Малоросійської колегії – органу управління Лівобережною Україною (діяла до 1786 р.) на чолі з її президентом П.Румянцевим. Наступні укази протягом 1765-1774 рр. були спрямовані на скасування полкового устрою Лівобережної та Слобідської України. Одним з останніх був урядовий указ від 7 листопада 1775 р. про чинність на Лівобережній Україні “Установлення о губерниях”, згідно з якими територія Російської держави поділялася на 41 губернію і таким чином ліквідувався полковий устрій. Останнім законодавчим актом був указ 28 червня 1783 р. Воєнної колегії про перетворення калишніх лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії: з 10 гетьманських і 3 компанійських було утворено 10 регулярних карабінерних полків з 6-річним терміном служби. Царськими указами від 4.VI.1774 та 4.VIII.1774 рр. було зруйнувано та скасовано Запорозьку Січ. Усі військові клейноди козацької та гетьманської влади було конфісковані й перевезені до Москви.

У зв’язку з інкорпорацією України Росією та ліквідацією за наказом царського уряду полкового устрою в 1782 р. Переяславський полк припинив своє існування, а його територія увійшла до складу Київського намісництва. Скасування полкового устрою Гетьманщини істотно порушило мережу полкових військових музикантів на території Лівобережжя України, але не ліквідувало її одразу. Полкові військові музичні осередки Лівобережної України ще діяли протягом 70-90-х років XVIII ст. Наприкінці XVIII ст. нові заходи Павла I докорінно змінили стан військової музики в Україні. На початку 1797 р., за указом імператора Павла I, були ліквідовані полкові хори та оркестри, а за указом від 10 жовтня 1797 р. у церквах Лівобережної України було заборонено виконувати духовні концерти.

Незважаючи на вищеназвані дії російської влади, військові оркестри в Україні набули поширення на новому етапі свого професійного розвитку в кінці XVIII – на початку XIX ст. Про це переконливо свідчить праця “Теорія музики” (1818 р.) Густава Гесс де Кальве, який тривалий час жив і працював в Україні. Вчений так характеризує стан розвитку військових музичних колективів цього періоду: “Всякой полк имѣет свою капель, и некоторые из них чрезвычайно хорошо устроены”. Як підкresлював Г.Кальве, “полковники, которые заботятся имѣть искусснаго капельмѣйстера, тем болѣе ускоряют усовершѣнствование прочих музыкантов”. Це означає, що підбір професійних кадрів та навчання військових музикантів відбувалися під контролем та за підтримки полкової старшини. Крім того, Г.Кальве підкresлив, що “Теорія музики” є підручником, що розрахований на аматорів та професійних оркестрових музикантів (виконавців та композиторів): “Книга моя может быть хоть несколько полезна; если любители и уже усо-

вершінствованные полковые музыканты из оной почёрпнут ясные понятия, и придут в состо-
яние исправлять партитуры, или и собственные
писать" [20].

Загалом, в умовах козацько-гетьманської держави другої половини XVII-XVIII ст. створилися сприятливі умови для розвитку військової музики, що належала до етикету представників гетьмансько-старшинського стану. Військова музика набула суспільно-політичного та культурно-мистецького значення і була складовою культурно-музичного життя тогочасної України. Після скасування козацько-гетьманської держави (1764 р.) традиції та форми діяльності військової музики збереглися як галузь культурно-музичного життя в Україні і діяли протягом кінця XVIII – середини XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шафонский Аф. Черниговского наместничества В.І.Вернадского (далі: ІР НБУВ), ф.І, од.зб.53762 (Лаз.), арк. 210 зв.
4. Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн.XI. – Отд.2. – С.84.
5. ІР НБУВ, ф.І, од.зб.53763 (Лаз.), Кн.2, арк. 107 зв.; од.зб. 54479 (Лаз.), арк.6 зв.-7.
6. Маркевич Н. История Малороссии. – В 5-ти томах. – М., 1842-1843. – Т.1, 1842.– С.340.
7. ІР НБУВ, ф.І, од.зб.54479 (Лаз.), арк.6 зв.-7.
8. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі: ЦДІАК України), ф.269, оп.І, спр.4440, арк.1-2.
9. ІР НБУВ, ф.І, од. зб. 53762 (Лаз.), арк. 265.
10. ЦДІАК України, ф.269, оп. I, спр. 3132, арк. 2.
11. ЦДІАК України, ф.269, оп.І, спр. 4440, арк.2-2 зв.
12. Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн.XI. – Отд.2. – С.69-70.
13. ІР НБУВ, ф.І, од. зб.53763 (Лаз.), арк.353; од. зб.53762 (Лаз.), арк.361-361 зв.
14. ІР НБУВ, ф.І, од. зб. 66720 (Лаз.), арк. 115; од. зб.53763 (Лаз.), арк.10.
15. Маркевич Н. История Малороссии. – В 5-ти томах. – М., 1842-1843. – Т.3, 1842. – С.362-363.
16. Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн.XI. – Отд.2. – С.84.
17. Маркевич Н. История Малороссии. – В 5-ти томах. – М., 1842-1843. – Т.3, 1842. – С.79; Т.4, 1842. – С.4.
18. Маркович А. М. Малороссийская свадьба (Неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века) // Киев. старина. – 1897. – Т.56. – № 3. – С.8 (Прил.).
19. ЦДІАК України, ф.269, оп.І, спр. 3289, арк. 17, 26-26 зв., 49-49 зв.
20. Гесс де Кальве Г. Теория музыки или Разсуждение о сем искусстве, заключающее в себе историю, цель, действие музыки. – В 2-х томах. – Харьков, 1818. – Т.1.– С.18-19.